

СИСТЕМА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Здобувши незалежність, молода українська держава на початку ХХІ сторіччя переживає тяжкі часи – політична і економічна кризи, інші проблеми, які неодмінно з'являються у переломні для суспільства часи, коли визначаються орієнтири, відбувається переоцінка цінностей.

Побудова і розвиток держави як цивілізованого члена світового співтовариства неможлива без патріотичного виховання її громадян. Тому на сучасному етапі в Україні патріотичне виховання розглядається як один з найважливіших компонентів політичної соціалізації.

Але в деяких регіонах країни патріотизм став перероджуватися в націоналізм. Тому виникла необхідність розробки державних програм виховання патріотизму й толерантності. Неабияку значимість має формування патріотизму шляхом патріотичного виховання. У період соціальних перетворень у сучасному українському суспільстві актуальність здобувають формування ціннісних світоглядних підстав виховання, нового виховного потенціалу системи освіти; забезпечення спадкоємності між поколіннями на основі громадської згоди у дусі формування культури миру й терпимості. Тому духовно-моральне становлення молоді, підготовка її до самостійного життя є найважливішою складовою розвитку суспільства та держави [17, с. 10-11]. І тут на перший план виходять питання визначення конкретних цілей і завдань виховання, моделювання виховного простору з метою забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації.

Патріотизм у науковій літературі визначається як одне із найглибших і найбільш стійких людських почуттів. Упродовж практично всього ХХ ст. робота національно свідомої інтелігенції по прищепленню молоді українського патріотизму зустрічала не тільки сильну протидію з боку органів державної влади, але й суттєвий психологічний опір самого населення [1, с. 65]. За роки державної незалежності у східних і південних регіонах країни цей опір не тільки не ослаб, але й подекуди набирає навіть агресивних форм. Тим більше, що проблема національного та патріотичного виховання на практиці нерідко зводиться до бюрократичних заходів на зразок тих, якими відзначались колись революційні свята та дні народження вождів. Тому, своєчасним та важливим для політичної науки та практики політичного процесу є визначення конкретних цілей і завдань патріотичного виховання, моделювання виховного простору з метою забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації.

Прийняття Верховною Радою Закону України “Про загальнодержавну програму патріотичного виховання молоді на 2004-2008 роки” [18] змушує звернутися до цієї проблематики. Програма патріотичного виховання молоді занадто декларативна. Механізм реалізації цих завдань на практиці не визначено. Вони не підкріплені ні фінансово, ні організаційно. Україні об’єктивно необхідна ґрунтовна й послідовна політика патріотичного виховання. Щодо цього сумнівів ні в кого не виникає. В умовах, коли триває знецінення традиційних моральних норм і цінностей зберігається невизначеність в оцінці подій історичного минулого українського народу. Єдина державна політика і державна система патріотичного виховання молоді потрібна, як ніколи. У Верховній Раді проблема патріотичного виховання молоді стала обговорюватися лише останні 2-3 роки, у зв’язку з прийняттям за основу Загальнодержавної програми патріотичного виховання молоді на 2004-2008 роки [18]. Нормативне регулювання цього питання почалося з Розпорядження Президента України “Про заходи щодо дальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” у 2001 році [20]. У 2002 році були прийняті Укази Президента України “Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді” [21] та “Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді” [22], Постанова Верховної Ради України у 2003 році затвердила “Заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку” [19]. Але цього явно недостатньо.

Історія патріотичного виховання в Україні нараховує не одне сторіччя й у різні періоди мало різну специфіку. При цьому коріння його залишалося незмінним і традиційно було обумовлене боротьбою й боями із зовнішніми ворогами. Саме боротьба за незалежність дозволила справді розкритися патріотичному потенціалу українського народу.

Уперше ідея патріотизму була офіційно сформована й знайшла своє відбиття ще в документах і літописах IX століття. За відсутності єдиної системи державного управління основний акцент у той період робився на особистій відданості воїна своєму князеві, дружині, роду й тільки потім – землі народній [5, с. 28]. Таким чином, на перший план висувалася суб’єктивна сторона патріотичного виховання, тому що сам патріотизм носив особистісний, персоніфікований характер і тільки через окремих, конкретних людей замикався на “малій Батьківщині”.

Із прийняттям на Русі християнства особистісний патріотизм починає трансформуватися й збагачуватися релігійністю. Патріотичне

виховання здобуває нову складову – вірність і відданість християнській вірі. Поняття віра й вірність починають ототожнюватися. Патріотичні ідеали віддаляються від конкретних персон і набувають загальнонаціонального значення. В процесі формування державності патріотизм починає набувати державного характеру. Любов до Христа поєднується з любов'ю до Батьківщини. З часом патріотизм, вірність і відданість Батьківщині зводяться не тільки в суто індивідуально-моральний, але й неодмінний правовий обов'язок солдата. Патріотична ідея органічно вписується у військово-професійні обов'язки, стає нормою поведження воїнів.

Із встановленням радянської влади державна політика в цій сфері набуває тотального характеру. Основи патріотичного виховання починають прищеплюватися вже з молодших класів, фактично з картинок букваря, куди включалася інформація про революційні свята, про великих вождів, про героїзм і подвиги дітей на благо Батьківщини [10, с. 20-31].

Процес освіти досить різко політизувався й визначався Уставом середньої загальноосвітньої школи: виховувати в учнях високе почуття радянського патріотизму – любов до Батьківщини, свого народу, КПРС і готовність до захисту соціалістичної Батьківщини [8, с. 37]. Таке виховання здійснювалося в навчально-освітньому процесі (розумова, трудова діяльність, моральне, фізичне виховання), діяльність піонерської й комсомольської організацій. Військово-патріотичне виховання – на уроках початкового вишколу – ВЦО (вивчення цивільної оборони, військово-прикладних спеціальностей), на літніх військових зборах та в таборах [4, с. 34].

Активно сприяли цьому процесу піонерська й комсомольська організації, головною метою яких і було виховання громадянина й патріота. Відбувалося це головним чином при неформальному спілкуванні в будинках і палацах піонерів та школярів, через діяльність шкільних музеїв, гуртків, таких, як “Юний моряк”, “Влучний стрілець” і т.д., де все пронизувалося патріотичною спрямованістю. Крім цього, позитивну роль в організації патріотичного виховання, фізичної підготовки школярів відігравали піонерські табори, які вносили романтику й спонукали до творчості [9, с. 69]. Однак при цьому виховання піонерів супроводжувалося класовою орієнтацією політизованістю заходів, обов'язковістю атеїстичного світогляду [24, с. 42].

Наступною сходинкою патріотичного виховання був комсомол, що, відповідно до статуту ВЛКСМ, був покликаний готувати молодь до захисту соціалістичної Батьківщини, виховувати самовідданих патріотів, здатних дати рішучу відсіч нападу будь-якого ворога. Од-

нією зі складових діяльності комсомольської організації (в школі) в справі військово-патріотичного виховання було фізичне виховання школярів, спортивні табори, проведення уроків мужності, місячників оборонно-масової роботи, організація Всесоюзних військово-спортивних ігор “Зірниця” й “Орля”, головними завданнями яких було: придбання школярами деяких знань, вмінь і навичок, необхідних майбутнім воїнам, удосконалювання фізичного розвитку й загартування. Це був комплекс заходів військово-патріотичного характеру (лекції, походи по місцях бойової слави, військово-технічні конкурси, естафети, тактичні ігри на місцевості, табірні збори, поїздки у військові частини, військово-прикладні види спорту) [12, с. 17]. Гра також мала велике значення в розвитку ініціативи, суспільної активності, організації дозвілля підлітків. Існувала ціла мережа різних об'єднань патріотичної спрямованості, серед яких виділялися оборонні суспільства країни – “ОСОАВИАХИМ” і “ДОСААФ”, де діяла безліч клубів і шкіл по вишколу молоді (стрілецькі, автомобільні, аероклуби й ін.) [14, с. 108-110].

Іншим важливим агентом військово-патріотичного виховання в СРСР були військово-навчальні заклади. Найбільш видатні це – Суворівські й Нахімовські військові училища, в яких сполучалося розумове й моральне виховання в навчально-освітньому процесі з вишколом до служби в збройних силах [155, с. 176-177]. Надалі призначенням вихованців було навчання у військових інститутах і служба в офіцерському званні.

У державі існувала продумана програма виховання радянського патріотизму, що періодично обговорювалася на з'їздах КПРС і Ленінського комсомолу. Стрижнем такої програми була теза про наявність ворога, який готовий зазіхнути на життя радянської держави. Таке становище має логічне пояснення. Історично склалося так, що Велика Вітчизняна війна, а потім зростаюче політико-ідеологічне протистояння СРСР західним країнам – період “холодної війни”, сприяли тому, що патріотизм став сприйматися як принцип протистояння якомусь образу ворога. А саме патріотичне виховання стало будуватися за принципом дихотомії, що розділяє навколишнє суспільство на “своїх” і “ворогів” [6, с. 7].

Військово-патріотичне виховання в СРСР офіційно розглядалося як складова частина комуністичного виховання, спрямована на формування в радянських людей високих морально-політичних, бойових і психологічних рис, необхідних для виконання священного обов'язку по збройному захисту Батьківщини. Ідейно-теоретичною основою військово-патріотичного виховання був марксизм-ленінізм, твори В. Леніна про захист соціалістичної Батьківщини. Якщо КПРС приді-

лялася роль керівника, то за допомогою військово-патріотичного виховання визначалися його завдання на різних етапах розвитку країни, направлялася й координувалася діяльність державних і громадських організацій по їх вирішенню. Одночасно із цим військово-патріотичне виховання було покликане виховувати любов до Батьківщини, яка повинна була бути заснована на пролетарському інтернаціоналізмі, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям радянського народу, відповідальності за зміцнення обороноздатності країни, сприяти засвоєнню військово-технічних знань [13, с. 69-70].

Це свідчить про те, що в основі патріотизму в СРСР була, насамперед, радянська ідеологія, яка скріплювала різні етноси в соціальну й інтернаціональну спільність – радянський народ. Як тільки вона зникла, то перестала існувати й сама ця спільність.

В усіх народів, що входили до складу республік колишнього СРСР, була своя Батьківщина. Поки була ідея, у яку вони вірили, в них була єдина Батьківщина. Коли настало розчарування, то патріотична свідомість стала неухильно деградувати і в підсумку звелася до одного емоційно-почуттєвого рівня. В умовах сильної етнічної різноманітності населення Радянського Союзу це означало, що такий патріотизм буде неявно сприяти дезинтеграції суспільства, перероджуючись в окремих випадках у націоналізм.

Тому патріотизм слід розглядати не тільки як любов до Батьківщини, як сильне людське почуття, а й як ще вищий прояв ідейності та політичної свідомості. Зв'язок громадянськості й патріотизму в радянському виховному процесі простежувався у таких напрямках:

- моральне виховання як система оволодіння нормативними правилами поведінки й відносин, властивих вихованню патріотизму й громадянськості;
- формування ідейно-політичної спрямованості особистості, пов'язаної з політикою держави й пануючою ідеологією в суспільстві;
- процес виховання носив цілісний характер, тому що особистість цілісна, тому єдність моральної, патріотичної, інтернаціональної, громадянської сторін, їх взаємозв'язок виступає як природне явище [11, с. 23].

Здається, що такий підхід був би виправданий стосовно сучасної України, тому що обставини нашого суспільного розвитку настійно вимагають організації виховання на українських громадсько-патріотичних цінностях.

Таким чином, патріотизм і патріотичне виховання мають в Україні глибокі історичні корені і традиції. Розвиток цього процесу має

конкретні етапи, логічно пов'язані з періодизацією історії української держави.

Перший етап умовно можна назвати “князівський патріотизм”, що знаходить основне вираження в сімейно-родинних відносинах, розвитку традицій культу і предків. Ця основа патріотичного виховання важлива тим, що в цей час зіставлялися основні мотиви й стимули цього процесу, що виражаються головним чином у розрізненості, роздробленості князівств, у постійній наявності зовнішньої загрози.

Другий етап – це “православно-державний патріотизм”. На цьому етапі закладаються основні підвалини української держави й менталітет українського народу, з'являються спочатку окремі фрагменти системи патріотичного виховання, а потім і весь її каркас.

Третій етап – це “радянський патріотизм”, характерний тим, що виховання патріотизму набуває тотального характеру, доповнюється політизовано-ідеологічним змістом, збільшується кількість агентів і каналів впливу. Кількість же основних структурних елементів системи патріотичного виховання не змінюється, відбувається лише якісна зміна деяких з них – наприклад, православ'я – комуністичною ідеологією.

Четвертий етап – “український патріотизм”, епоха якого почалася після розпаду Радянського Союзу й триває донині. Цей процес має ряд труднощів і особливостей свого розвитку.

Сьогодні основною метою патріотичного виховання є формування морально-політичних, професійних, психологічних і фізичних факторів, що визначають усвідомлене прагнення особистості, соціальної групи до патріотичної діяльності. Патріотичне виховання починається з пізнання цінності Батьківщини [2, с. 28]. Тому одним з найважливіших завдань сучасної освіти є формування понять Батьківщина та Вітчизна. Батьківщина містить у собі все різноманіття соціальних і природних факторів, що поєднуються поняттями батьківщина, мікро-район або село, місто або район. У процесі свого розвитку людина поступово усвідомлює свою приналежність до родини, колективу, класу, школи, народу. Вершиною патріотичного виховання є усвідомлення себе громадянином України [3, с. 159].

У пострадянській Україні ідеологічна робота в колишньому її виді виявилася згорнутою, втратила властивий їй раніше системний характер. І це цілком зрозуміло, тому що змінилися всі ідеологічні конструкції державного “фундаменту”. Але помилково було б думати, що ідеологічна робота й сам виховний процес зникли зовсім. Просто ті підходи й цінності, на основі яких вони починали будуватися, ішли врозріз із інтегрованою, консолідованою системою духовних

цінностей більшості українців, і ця обставина не дозволяла набувати їм явних форм. У результаті створювалася видимість відсутності ідейної основи виховання, його цільової спрямованості, методологічних та ідеологічних орієнтирів, певного русла й фарватеру [7, с.75].

Поступово починає вимальовуватися державно орієнтована модель громадсько-патріотичного виховання підрастаючого покоління.

Основними напрямками патріотичного виховання стають:

- ставлення до держави (державно-патріотичне виховання, орієнтоване на національні інтереси, – патріотизм, почуття відданості);
- ставлення до суспільства (громадське виховання, орієнтоване на виховання соціальних якостей особистості – громадянськості, поваги до закону, соціальній активності й відповідальності [233, с. 3]);
- ставлення до культури (повага до культурних цінностей і досягнень, виховання духовності, національної самобутності);
- ставлення до професії (розуміння суспільної значимості своєї професії, відповідальність за якість своєї праці);
- ставлення до своєї власної особистості як унікальної цінності.

Відповідно до цієї моделі, Україна розглядається як держава із самобутньою національною й політичною культурою, з особливим українським національним характером, неповторною специфікою українського. Формування нової української ідентичності означає побудову нової політично сильної й економічно багатой української держави, зі збереженням кращих традицій української національної й політичної культури.

Формування патріотизму – це процес, що має лише відносну завершеність на кожному своєму етапі. З віком цей процес лише видозмінюється в тому розумінні, що в ньому все більшу роль починають відігравати вже сформовані риси, установки, орієнтації людини, а вплив нових життєвих ситуацій, нових ідей неминуче переломлюється через грані вже сформованої особистості [166, с. 33-34].

Таким чином, політичні перетворення, які відбуваються в українській державі, необхідність гуманістичної спрямованості суспільного розвитку, зміна ідеологічних орієнтирів, перетворення в економічному житті, впровадження ринкових механізмів вимагають формування вільної, активної і, головне, творчої особистості, яка здатна не лише правильно зорієнтуватися в нових умовах, досягти повної реалізації власних здібностей та можливостей, а й здійснити цілеспрямовані перетворення навколишньої дійсності на користь усього суспільства.

1. Андреева Т.М. Социальная психология. – М.: МГУ, 1980. – 415-с.
2. Арефьева Г.С. Общество, познание, практика. – М., Мысль, 1988. – 204 с.
3. Безпалько Т.Г. Патріотичне виховання учнів в системі історичного краєзнавства / Т.Г. Безпалько, Л.Г. Лис // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 158-161.
4. Бовкун В.В. Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы. – М., Высшая школа, 1988. – 144 с.
5. Валеев И.И. Народность и патриотизм. – Уфа: Башкортостан, 2000. – 366 с.
6. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька // Шкільна бібліотека. – 2003. – № 8. – С. 3-19.
7. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. авторів: В. Головенько та О. Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с.
8. Волков А.П. Подготовка молодежи к защите Родины: проблемы и пути их решения (1985-1991 гг.). – М., ГАВС, 1992. – 63 с.
9. Востоцька І.Ф. Патріотичне виховання української молоді засобами фізичної культури та козацької педагогіки // Патріотичне виховання української молоді засобами фізичної культури та козацької педагогіки: Матеріали II обл. наук.-практ. конф., 15 травня 2001 р. – Суми, 2001. – С. 68-70.
10. Губанов Н.И. Отечество и патриотизм. – М., 1960. – 34 с.
11. Дуранов И.М. К вопросу взаимосвязи воспитания гражданственности и патриотизма // Вестник ОГУ. – 2002. – № 1.
12. Жуков И.М. и др. Военно-патриотическое воспитание старшекласников. – М., 1982. – 160 с.
13. Івашковська В. Військово-патріотичне виховання української молоді на початку ХХ століття // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 68-70.
14. Конотоп І.І., Верченко Т.В. Насонова Л.Ф. Традиции военно-патриотического воспитания в школе. Возрождение и развитие // Завуч. – 2000. – № 7. – С. 106-111.
15. Кужилин С.Ф. Развитие военного патриотизма в послереволюционный период // Телескоп. – 2002. – № 1. – С. 175-185.
16. Лутовинов В.И. Гражданско-патриотическое воспитание в современных условиях: взгляд на проблему // Патриот Отечества. – 2006. – № 5. – С. 32-34.
17. Пашенко Д. Патріотичне і національне виховання – складові становлення громадянина // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 9-14.
18. Постанова Верховної Ради України від 22.09.2004 № 2033-IV “Про прийняття за основу проекту Закону України про Загальнодержавну програму патріотичного виховання молоді на 2004-2008 роки” // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
19. Постанова Верховної Ради України “Про заходи

Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку” від 22 травня 2003 р. № 865 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 24. – С. 31.

20. Розпорядження Президента України “Про заходи щодо дальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді” від 29 червня. 2001 р. // Урядовий кур’єр. – 2001. – 5 липня. – С. 10.

21. Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді” від 21 лютого 2002 р. // Уряд. кур’єр. – 2002. – 6 березня. – С. 15.

22. Указ Президента України “Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді” // Державний вісник України. – 2002. – № 21. – С. 15.

23. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України // Освіта України. – 2000. – 20 грудня. – С. 5.

24. Щегорцев А.А., Щегорцев В.А. Советская молодежь: эволюция политических взглядов. – М., 1990. – 144 с.

25. Ясєв Г. Державна програма патріотичного виховання населення (Пропозиції Державного комітету України у справах ветеранів та проект Програми) // Світ. дит. б-к. – 2003. – № 2. – С. 4-7.